

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Symbolisch koningschap, symbolisch debat

Sluiter, I.; Elzinga D.J.

Citation

Sluiter, I. (2006). Symbolisch koningschap, symbolisch debat. In *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa* (pp. 193-206). Alphen a/d Rijn: Kluwer. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/7846>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/7846>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Symbolisch koningschap, symbolisch debat¹

I. SLUITER

Inleiding

Bij het bezoek van H.M. de Koningin aan de stad Groningen ter gelegenheid van Koninginnedag 2004 werd zij toegezongen door een koor van 964 zangers. Een symbool, dat spreekt vanzelf, maar één dat niet direct met de monarchie samenhangt: in 2004 bestond de stad Groningen 964 jaar. Het symbool is doorzichtig en ondoorzichtig tegelijk. Als je het eenmaal hebt uitgelegd gekregen is het eenvoudig, maar uit vrijwel geen enkele positie als toeschouwer zal waarneembaar zijn geweest dat het koor 964 leden telt. Nou komt mijn grootvader uit Groningen, dus ik ken het belang van 'natellen', maar zelfs als het er per ongeluk toch 963 waren, hebben wij het op gezag gepercipieerd als 964 en dat als betekenisvol ervaren. Een bezoek van de Koningin brengt mensen ertoe alle symbolische registers open te trekken. Oranje 'mag', de Koningin is populair, deels zelfs onder diegenen die het koningschap niet direct verdedigen.

Dit zijn twee punten die direct of indirect in vrijwel alle bijdragen tot deze bundel figureren: de symbolische functie van het koningschap, en het onderscheid tussen de monarchie als staatsvorm en de persoon van de Koning, tussen monarchisme en Orangisme. Die elementen wil ik in deze laatste bijdrage verbinden.

Henk te Velde beschrijft de symboolfunctie in zijn analyse van de drie fasen van de rol van de monarchie. Hij laat zien hoe onze huidige monarchie bestaat bij de gratie van een stabiele democratische omgeving. Daardoor heeft de monarchie belang gekregen bij het stutten en ondersteunen van die democratie en van de constitutie. De oriëntatie van het koningschap is verticaal², d.w.z. de belangrijkste relatie is die met de natie, de bevolking, en zijn hoofdrol is die van nationaal symbool van eenheid en continuïteit. Henk Vonhoff voegt daaraan een element toe dat m.n. ook in de Koninkrijksrelaties van cruciaal belang zal blijken: de bevolking heeft in die verticale relatie eerder een band met de persoon van de Koning, meer precies, met de Oranjes, dan met de institutie van de monarchie. Ook Vonhoff ziet de Koning als symbool van nationale identiteit.

Nederlanders als Orangisten eerder dan monarchisten keren ook terug bij Hermann von der Dunk. Hij legt de nadruk op de intrinsiek gespannen verhouding tussen het koningschap en het gelijkheids- en prestatiebeginsel van het verlichte mensbeeld. Evenals Te Velde ziet hij een belangrijke doorbraak voor het Nederlandse koningschap in WO II, waarin Wilhelmina uitgroeide tot nationaal symbool. Orangisme is volgens Von der Dunk de vorm die monarchisme in Nederland heeft aangenomen

1. Ik dank Joris Stolwijk en Anna Gunn voor onderzoeksassistentie.

2. I.p.v. horizontaal, waar het gaat om de band met andere koningshuizen in Europa.

om 'het democratische geweten te sussen', d.w.z. het zou een manier zijn om in de praktijk om te gaan met de theoretische inconsistenties in onze staatsvorm. In het nieuwe Europa zou alleen plaats zijn voor een representatief staatshoofd – waarmee de symbolische functie van de Koning opnieuw centraal komt te staan.

Zowel Ernst Hirsch Ballin als Jaime Saleh meldt de paradox dat men zich in transatlantisch verband intuïtief verbonden voelt met de Koningin terwijl het Koninkrijk der Nederlanden niet leeft als staatsverband.³ Hirsch Ballin zoekt de oorzaak daarvan in onze huidige politieke cultuur, meer specifiek het politieke machtsdenken dat te weinig ruimte biedt voor ideologische oriëntatie; de Koningin kan in die lacune voorzien en staat dan voor gemeenschappelijke waarden. De entiteit waarvan de Koningin het staatshoofd is zou daarom beter minder politiek gedefinieerd kunnen worden: het gaat, zoals de Koningin ook zelf benadrukte bij haar rede ter gelegenheid van haar Leidse eredoctoraat, om de *res publica*. In al deze bijdragen speelt de combinatie van symboolfunctie en onderscheid tussen Koningin en koningschap – tussen Koningin en Koning zou je bijna kunnen zeggen – een rol.

Het meest uitgesproken komt de symbolische functie van het koningschap aan de orde in de bijdragen van Dorien Pessers, Cees Schuyt en Aafke Komter. Dorien Pessers bespreekt het domein van de symbolische orde, de collectieve representaties van de wereld om ons heen die weinig vatbaar zijn voor rationele overwegingen. Hoewel onze democratische rechtsstaat rationeel gelegitimeerd is, is de representatie van de macht onverminderd symbolisch, en die symbolen zijn voor een deel speciaal in de Koning geclusterd. Scheiding van ambt en persoon is daarbij volgens Dorien Pessers cruciaal: 'een koning of politicus die aan de behoefte van personalisering toegeeft', zegt zij, 'ondermijnt de eigen – symbolische – legitimiteit'. Hier tekent zich een probleem af: als in veel opzichten juist de Koningin, en niet het koningschap, de loyaliteit van de bevolking bindt, in hoeverre is dat dan een voorbeeld van de gevaarlijke personalisering waarop Dorien Pessers wijst? En waarop is de symbolische legitimiteit dan nog gebaseerd? Dit probleem bespreekt ook Cees Schuyt, die de legitimering van het koningschap zoekt in de traditie. Aafke Komter zoekt nauwe aansluiting bij een fameus artikel van Clifford Geertz⁴ om de rituelen van het moderne koningschap te bespreken. Zij ziet twee bewegingen, één waarin de koninklijke rituelen afstand scheppen, en één, voornamelijk tot expressie gebracht op Koninginnedag, waarin de afstand juist verkleind wordt – zo komt ze tot de paradox van distantie en nabijheid.

De symboliek van het koningschap

Hoe 'symboliek' werkt, kun je op verschillende manieren beschrijven: een enigszins ouderwetse voorstelling van zaken is die van symboliek als een vorm van propaganda, d.w.z. bewuste beïnvloeding van de openbare opinie en beeldvorming door degenen die de symboolfunctie uitoefenen. Een andere, neutralere manier om de

3. Dit geldt voor alle bijdragen over de transatlantische delen van het Koninkrijk. De positie van de Koningin is volstrekt onproblematisch – in tegenstelling tot alle andere aspecten van de verhouding met Nederland.

4. Geertz 1977.

symboolfunctie te beschrijven is als 'zelfrepresentatie'. Welk beeld van het koningschap wordt bijvoorbeeld overgebracht door de postzegels en munten die in overleg met Beatrix ontworpen zijn?⁵ In die beide modellen ('propaganda', 'zelf-(re)presentatie') berust de 'agency', de mogelijkheid en het initiatief tot handelen, bij de symbooldrager, de uitvoerder van het ritueel.

Een ander beschrijvingsmodel doet de realiteit in Nederland echter meer recht. Dat benadrukt het *performatieve* aspect van het koningschap: de voltrekking van het ritueel *IS* de macht. In de rituele tenuitvoerlegging ('enactment')⁶ van het koningschap werkt de hele maatschappij mee, paradoxaal genoeg tot en met de tegenstanders toe. De rituelen van het koningschap zijn een coproductie tussen de monarch, de politiek en de bevolking. Het is een theater, maar één met 'actors in the audience'.⁷ Het publiek staat net zo goed op het toneel als de hoofdrolspelers. Deelname aan zo'n spektakel is een vorm van politieke en maatschappelijke participatie en in feite wordt hier elke scheiding tussen symboliek en realiteit vals: het is niet zo dat we de laag van de symboliek van een staats- of werkbezoek van de Koningin kunnen weghalen en dat we dan iets anders, iets 'echts' overhouden.⁸ Symbolische macht is macht. Symbolische rituelen zijn niet zozeer het *gevolg* van het gezag van de Koningin, maar ze *produceren* dat gezag, in de dubbele betekenis van 'produceren': ze 'brengen (het gezag) voort' en 'voeren het voor ogen'. Dat gebeurt in settings die een vorm van gezamenlijkheid, vaak ook van massaliteit vereisen; en daardoor wordt potentieel een gemeenschappelijke band, een maatschappelijk verband gevormd of versterkt.⁹

Maar dat hoeft niet. Shils en Young gaven bijvoorbeeld zo'n rozige interpretatie van de Kroning van Elizabeth II. Zij zagen die als de re-integratie van de Britse maatschappij in één stelsel van gedeelde waarden en normen. Zo zou de Kroning de familierelaties in Engeland nieuw leven hebben ingeblazen. Maar die interpretatie stuitte op hevige kritiek van Birnbaum: brede participatie in zulke evenementen wil niet zeggen dat er iets wezenlijks verandert in de botsende levensovertuigingen en opvattingen die in een complexe maatschappij als de onze onvermijdelijk bestaan.¹⁰

5. Zie Paul Hefting, Els Kuijpers, Gert Staal, De vorm van het koningschap – 25 jaar ontwerpen voor Beatrix. 2005. Een voorbeeld is de koninginnezegel met stippelportret uit 1981 (ontwerp Peter Struycken). Zie verder Liesbeth den Besten, 'Beatrix en haar imago', in: Trouw 24 september 2005.

6. Geertz 1977.

7. Cf. Bartsch 1994.

8. Bartsch 1994, 192 'In the end, the presence of theater in politics is not "a removable guise over reality"'.¹⁰

9. In de Romeinse tijd gaat het daarbij om staatsmacht: Feldherr 1998, 9-10 beschrijft het spektakel van de consul die op militaire expeditie vertrekt als 'communicating the social and political authority of the consul to the spectators' en stelt dat gelijk aan 'reinforcing the bond that links them to the collective power of the state' (n.a.v. Livius, Vanaf de Stichting van de Stad (ab urbe condita) 42.49.1-6).

10. Birnbaum 1955, 7. Hij maakt vooral – en niet ten onrechte – bezwaar tegen de overinterpretatie die effecten als het versterken van de familieband toeschrijft aan de Kroning, zoals in de zelfverzekerde, maar verder niet gefundeerde uitspraak van Shils & Young 1953, 73: 'The Coronation, like any other great occasion which in some manner touches the sense of the sacred, brings vitality into family relationships'.

Je zou een dergelijk ritueel ook kunnen zien als een korte vakantie van alle maatschappelijke spanningen, waarna iedereen onverdroten verder gaat met ruziën.¹¹ Het ceremonieel van een Koninginnedag, kroning of huwelijk, is geen les in of demonstratie van gemeenschappelijke waarden en normen. Wel kan een dergelijke gebeurtenis meer of minder succesvol de aandacht vestigen op intenties van inclusiviteit, aandacht voor alle lagen en groepen van de bevolking, een gevoel voor traditie én vernieuwing, en daarmee voor continuïteit binnen ontwikkeling. En – niet onbelangrijk – dat werkt voor een belangrijk deel omdat het mensen iets geeft om over te praten, in positieve of negatieve zin. Zo'n discussie kan zelf weer een uitdrukking zijn van democratische communicatie en gedachtenwisseling. Aan de andere kant maakt het rituele karakter van deze evenementen het moeilijk, zo niet onmogelijk, om tegelijkertijd aandacht te besteden aan de meer politieke en staatkundige aspecten van het koningschap. In die zin wordt juist door het belang van de symbolische functie van de Koningin een wig gedreven tussen reflectie op het koningschap en het ervaren van (en deelnemen aan) de publieke uitoefening daarvan door de persoon van de Koning. Hier zit een zekere spanning waarop we nog terug moeten komen.

De Koningin op bezoek

Om te zien hoe deze maatschappelijke coproductie van koninklijke symbolische macht in haar werk gaat heb ik de programma's geanalyseerd van recente koninginnedagen en van de bezoeken aan de provincies die Beatrix in het kader van haar jubileum in 2005 heeft afgelegd. Het is duidelijk dat wij als maatschappij beschikken over een vocabulaire van symbolische elementen en over een syntaxis met behulp waarvan we die elementen tot zinvolle gehelen samenvoegen.¹² Er zijn twee assen of twee hulpconstructies met behulp waarvan zulke bezoeken geconstrueerd worden, niet alleen van de zijde van het Koninklijk Huis, maar juist ook door de ontvangende instanties. Eén is ruimtelijk: de Koningin verplaatst zich naar alle delen van het Rijk, en daarmee komt het symbolische centrum 'op bezoek', of anders gezegd: de plaats waar de Koningin ontvangen wordt valt voor de duur van het bezoek samen met het symbolische centrum. De tweede as is die van de tijd, van continuïteit naar twee kanten: het oude en historische biedt uitzicht op het moderne, de toekomst. Het bezoek van de Koningin is de schakel tussen verleden en toekomst. Deze zelfde as wordt niet alleen in de grote context van verleden en toekomst van ons land en onze maatschappij geactiveerd, maar ook op het niveau van individuele levens en generaties door de inzet van oud en jong.¹³

Symbolisch centrum

Voor de ruimtelijke as is de nadruk op lokale kenmerken van belang, bijvoorbeeld in de vorm van de streekspecialiteiten die worden gepresenteerd aan de Koningin als het symbolische centrum. Het locale en perifere wordt even centraal. In Deventer

11. Birnbaum 1955, 19. Cannadine 1983, 104 zoekt de betekenis van ritueel in de historische context.

12. Cf. Cannadine 1983, 116.

13. Voor een analyse van het fenomeen van de 'royal progress', zie Geertz 1977.

figureert de Deventer koek prominent (en wordt uiteraard 'gehapt'). Streekproducten liggen uitgestald. En 'Salland aspergeland' wordt in het zonnetje gezet, waaraan het draaiboek ook anderszins nog een symbolische draai weet te geven:

Op 1 mei begint het aspergeseizoen. In Salland is er volop teelt van de Asperge, ook wel 'de koningin van de groente' genoemd.

In Scheveningen was er dit jaar 'een kort toneelstuk over haring'. Ook bij de provinciebezoeken worden stevast streekproducten aangeboden.¹⁴ Maar op de ruimtelijke as hoort ook een presentatie van die elementen die 'typisch Nederlands' zijn, bijvoorbeeld nadruk op de gemeenschappelijke strijd tegen het water (provinciebezoeken Groningen, Utrecht, Zeeland, Zuid-Holland, Flevoland).

Traditie en continuïteit

Als de symboliek in verband wordt gebracht met de tijdsas van verleden naar toekomst, vinden we nadruk op het historische centrum van steden, historische gebouwen, erfgoed, traditionele spelen of ambachten. Verleden en toekomst worden bij elkaar gebracht als een kind in klederdracht bloemen aanbiedt in Staphorst, Overijssel, of als een jongere als schoolproject een troon heeft gemaakt (Limburg). De jongste generatie speelt stevast een belangrijke rol, bijvoorbeeld in de presentatie in Gelderland van het project 'De jeugd maakt geschiedenis', waar scholieren van basisscholen vertellen over de sporen uit het verleden die ze in hun woonwijk hebben gevonden. Zuid-Holland last verschillende keren een optreden van een hofnar in: het koninklijke gezelschap luistert bij aankomst naar de 'spreuk van de hofnar over verleden en heden', en een uurtje later naar de 'spreuk van de hofnar over de jeugd en de toekomst'. In Flevoland is het thema van het gehele bezoek 'jong en oud'. Verwijzingen naar het verleden kunnen ook een ander effect hebben. De Britse historicus David Cannadine heeft het gebruik van anachronistische vervoermiddelen geanalyseerd als een manier om de koninklijke waardigheid extra te markeren¹⁵ en bij de bezoeken wordt er dan ook veelvuldig gebruik gemaakt van bijv. een stoomtrein [Limburg], koetsen [Nijmegen], rytuigen [Overijssel, Zuid-Holland] of sloepen [Overijssel]. Hier wordt een element uit het lexicon 'verleden' ingezet, niet zozeer om de continuïteit verleden-toekomst aan te duiden, maar om de uitzonderlijkheid van de koninklijke bezoekster visueel te markeren.

Een koninklijk bezoek kan waargenomen worden als een historisch evenement. Soms zet men die gedachte zelfs om in een programmaonderdeel. Zo luidde een deel van het draaiboek van het bezoek van H.M. aan Limburg op 24 mei j.l.:

Op het perron wordt de Vorstin uitgenodigd een plaquette te onthullen, welke zal herinneren aan haar jubileumbezoek. De onthulling bestaat uit het weg-trekken van een doek. De tekst van de plaquette is: 'Bij gelegenheid van haar zilveren regeringsjubileum bracht Hare Majesteit de Koningin een bezoek

14. Zeeland, Zuid-Holland 'aanbieding van een mand met Westlandse producten'.

15. 1983, 106; 123; 143 (bij de kroning van Elizabeth II moesten zeven koetsen geleend worden bij een filmaatschappij!).

aan de Z.L.S.M. [de Zuid-Limburgse Stoomtrein Maatschappij, I.S.] te Simpelveld op 24 mei 2005'.

En nog geen uur later is het koninklijk gezelschap aangeland in het Museum voor Industrie en Samenleving Industrien waar gestopt wordt bij de antieke drukpers, waar een oorkonde is voorbereid ter herinnering aan het bezoek van Hare Majesteit. De laatste zin wordt door de zetter gezet en aansluitend gedrukt op de drukpers.

Hier is de herinnering aan de historische gebeurtenis geïncorporeerd in die gebeurtenis zelf: het vervaardigen van het artefact dat de gebeurtenis een toekomstige zichtbaarheid moet verlenen wordt deel van de actie.¹⁶ Het hele gezelschap stapt mentaal a.h.w. even uit de gebeurtenissen van de dag en verplaatst zich in de rol van de toekomstige toeschouwer, die via het gedenkteken denkt aan het Koninklijk bezoek in het verleden. Men beziet zichzelf in historisch perspectief. Gedenktekens zelf hebben niet alleen een communicatieve of informatieve functie, maar gaan een dynamische relatie met de toeschouwer aan.¹⁷

Zelf-enscenering en het 'persoonlijke'

Veelvuldig trachten de organisatoren van de ontvangsten een persoonlijke noot in het programma te verwerken, en hier raken we aan de vraag van Dorien Pessers of het persoonlijke een gevaar kan vormen voor de symbolische legitimiteit. Kennelijk onafhankelijk van elkaar zijn verschillende programmacomités gevallen voor de gedachte 'iets met hoeden' te doen: Bij het provinciebezoek aan Zeeland wordt de streekproductenmarkt afgesloten met een hoedenshow en op Koninginnedag in Scheveningen toont de Oranjeschool de resultaten van een zelf georganiseerde hoedenwedstrijd. Een moeilijk geval voor Aafke Komter die claimt dat de koninklijke uitdossing (incl. hoed) afstand schept tot de gewone burger, terwijl Koninginnedag die afstand juist verkleint.¹⁸ Maar hoe het ook zit met afstand en distantie, het is duidelijk dat de symbolische legitimiteit in elk geval door dit type personalisering op geen enkele wijze in gevaar is. Het gaat immers om een onderdeel van de zorgvuldige zelf-enscenering van Beatrix, een symbool, wél voor haar persoonlijke invulling van het koningschap, maar nadrukkelijk niet voor haar (privé-)persoon. De grens met het werkelijk persoonlijke komt niet eens in beeld.

Betekenisverlening

Het vocabulaire en de syntaxis van koninklijk ritueel en ceremonieel zijn ons zo vertrouwd dat we de onderdelen van een Koninginnedagbezoek of een provinciebezoek betrekkelijk moeiteloos lijken te kunnen 'lezen' – overigens zonder dat de betekenis vastligt. Maar soms stelt de ongebreidelde creativiteit van een ontvangende gemeente ook de geoefende symbolenlezer voor een probleem. Zo lezen we in het draaiboek van Koninginnedag 2003 in Deventer:

16. Cf. Feldherr 1998, 24 over Livius, waar ook verhalen vaak zo gestructureerd zijn dat ze eindigen met het oprichten van het gedenkteken dat de actie vastlegt – en beide, actie en gedenkteken, maken deel uit van het verhaal van de historicus.

17. Cf. Feldherr 1998, 26.

18. Merk op dat het programma-onderdeel 'hoeden' zowel in een Koninginnedagprogramma als in dat van een andersoortig werkbezoek geïncorporeerd kan worden.

Na verlaten van het Wellepad, en aangekomen op de Welle, wordt het Koninklijk gezelschap begroet door zes giraffen, begeleid door een circusdirecteur, zijn vrouw, de zangeres en dompteurs.

Waarom zat dit in het programma? Vermoedelijk toch alleen omdat het circus er wás.

Hoe zit het nu eigenlijk met die betekenisverlening? Hoe interpreteren we het ritueel? Ik spreek van 'we', maar uiteraard gaat het niet om een ongedeelde collectiviteit, maar om steeds wisselende deelverzamelingen van het collectief. 'We' zijn ons maar al te goed *bewust* van het feit dat een spektakel als koninginnedag vol symboliek zit, en voelen soms de postmoderne neiging om die symboliek in zekere zin te destabiliseren door een 'speelse' toepassing ervan. Het belangrijkste van dit fenomeen is misschien dat het aantoont dat wij niet uitsluitend passieve of naïeve consumenten van het ritueel zijn, maar dat er een sprake is van een dynamische maatschappelijke interactie. Toch zijn er wel duidelijke grenzen aan de mogelijkheden: Zo introduceerde Scheveningen in 2005 de notie van 'ironisch koekhappen', waarbij de koekhapinstallatie zo enorm was uitvergroot dat het Oudhollandse spelletje van een dikke knipoog werd voorzien. Althans, dat schreef men.¹⁹ Maar kan dat eigenlijk wel? Ritueel zit nooit te wachten op originaliteit, het bestaat bij de gratie van de herhaling. In die zin is ritueel altijd geciteerd, het staat altijd tussen aanhalingstekens. En uitvergroting als middel om ironie uit te drukken is in deze context ook nauwelijks eenduidig of per se effectief: bij koninklijke manifestaties is amplificatio, 'uitvergroting', en hyperbool, 'overdrijving', immers regel. De Koningin wordt toegezongen, niet zomaar door een koortje, maar door een koor van 1000 schoolkinderen zoals bij het bezoek aan Nijmegen op 3 juni 2005 (en alweer hoeven we ze niet na te tellen om de symboliek voor lief te nemen: zijn het er heel veel? Dan zijn het er duizend, want dat wordt ons verteld). Dus zouden de koekhappende Scheveningers een eventuele ironische intentie hebben meegekregen? Ik waag het te betwijfelen. Net als in de literatuurwetenschap geldt ook bij de interpretatie van symbolen en rituelen dat de receptie bepalend is voor de betekenis, niet de intentie van de organisatie.

Overigens is een dergelijke vorm van afstand-nemen van traditionele elementen, die daardoor eigenlijk meer 'geciteerd' worden, dan direct 'gebruikt', weliswaar ook een kenmerk van onze postmoderne manier van de wereld bekijken, maar niet aan dit tijdperk voorbehouden. Recente satires op hoe er binnen de koninklijke familie zou worden aangekeken tegen de Koninginnedagrituelen waren al geanticipeerd door een geniale sketch van Wim Sonneveld uit 1971: 'de Stalmeester' verried ons dat de meegebrachte krentenmikken linea recta achter de rododendrons belandden, en verzuchtte over goedbedoelde zelfgemaakte geschenken: 'er wordt wat afgeprutst in dit land'. De kracht van die sketch zit 'm in de omkering van het normale perspectief. Wij, de toeschouwers van het koninklijke theater zijn opeens zelf de acteurs, die vanuit het perspectief van de koninklijke entourage in beeld komen. Met andere woorden: wij, het niet-koninklijke publiek, voelen ons opeens bekeken ('ac-

19. Het was de bedoeling een nieuw wereldrecord voor het Guinness Book of World Records te vestigen.

tors in the audience'). En die positie van toeschouwer, potentieel dus het perspectief van de Koningin, wordt dan ook nog eens verwoord door iemand die dat perspectief alleen maar op komische wijze usurpeert, maar die zelf geen enkele aanspraak heeft op de symbolische machtspositie.

De symbolische 'enactment' van het koningschap is een samenbindend fenomeen, omdat het zonder de actieve participatie van de bevolking zijn bestaansrecht verliest. Het is dan ook niet zozeer samenbindend in zijn interpretatie, alswel in de uitvoering, de performance, zelf. En de spontane samenwerking helpen we ook graag nog een handje, zoals bijvoorbeeld te lezen valt in het draaiboek van het bezoek van H.M. aan de provincie Gelderland op vrijdag 3 juni 2005:

Op de Waalkade wordt een grote publieke belangstelling verwacht, waarvoor o.a. scholieren van basisscholen worden uitgenodigd.

Uit deze laatste fenomenen, de pogingen oude tradities van interpretaties met een knipoog te voorzien, en het regisseren, zelfs van de figuranten, blijkt dat het mogelijk is vanuit verschillende overtuigingen en doelstellingen naar het ceremonieel te kijken of erin te participeren: ceremonieel is niet statisch. De aanwezigheid van de Koningin en haar entourage is sowieso een garantie voor publieke aandacht, en ook dat kan op zich al een legitiem motief zijn om volop in de manifestatie te participeren. Het fraai uitgevoerde herinneringsboekje aan Koninginnedag 2003 in Wijhe opent dan ook met de openhartige woorden van de burgemeester:

Koninginnedag 2003 in Wijhe, gemeente Olst-Wijhe, was een daverend succes! [volgt een opsomming van de inzet] Dankzij al die uitingen is Wijhe, en daarmee de gemeente en de IJsselregio bijzonder goed op de kaart gezet. We hopen dat dit lang merkbaar zal blijven. Niet alleen binnen de gemeenschap maar ook voor de promotie van onze fraaie streek.

Een maatschappelijke coproductie

Tenslotte nog een opmerking over de aard van de participatie: mocht het voor sommigen een geruststelling zijn om de bezoeken van de Koningin af te doen als een festiviteit waarvoor alleen de 'lagere' bevolkingsgroepen zouden vallen, dan volstaat slechts een korte blik op een aantal draaiboeken om ons van het tegendeel te overtuigen. Om mee te doen aan de 'enactment' van het koningschap verdringt iedereen zich van hoog tot laag – maar toch vooral hoog. Het zijn de hoogleraren die klaarstaan om het proefje van hun promovendus te verklaren, de directeuren en notabelen die begroetingen verzorgen, voorgesteld worden, en de rondleiding voor hun rekening nemen. En als ik zo vrij mag zijn ook dit nog op te merken: de participatie van vrouwen is bedroevend laag. Slotrecepties zijn veelzeggend in dezen: bij het provinciebezoek aan Overijssel waren er ongeveer 180 deelnemers, 140 mannen en 40 vrouwen. Van de vrouwen waren er 4 als echtgenotes, 3 als secretaresse of in andere ondersteunende capaciteiten, 6 studentes, en 1 kind dat de bloemen mocht aanbieden (plus haar moeder). Blijven over ca. 25 vrouwen die daar geheel op eigen kracht beland waren. In Utrecht waren de cijfers iets beter: ca. 75 mannen en 25 vrouwen, onder wie drie secretaresses. En hetzelfde gold zelfs voor het congres ter gelegenheid van het Zilveren Regeringsjubileum zelf. Maar dit terzijde.

Symboolfunctie en personalisering

De Koningin is het meest waarneembaar voor het grote publiek wanneer ze haar symboolfunctie uitoefent – al haar andere werk onttrekt zich aan de publieke waarneming.²⁰ Die functie is een belangrijke pijler van het moderne koningschap, maar ook de basis voor de personalisering ervan. En het is die personalisering die haar uitdrukking vindt in het onderscheid tussen de monarchie als institutie en de Oranjes, het tweede centrale thema in de bijdragen in deze bundel. Over het verband tussen dat onderscheid en het publieke debat gaat het laatste (en korte) deel van dit essay.

Ik zal betogen dat niet alleen het onderscheid tussen monarchie en Oranjes problematisch kan blijken, maar nog meer de *verwarring* van die twee.²¹ Het onderscheid tussen koning en koningschap speelt al vanaf de Oudheid een rol. In het *Leven van Alexander* van Plutarchus wordt het verschil tussen de twee mannen die het dichtst bij Alexander staan in deze termen beschreven: Hephaestion past zich in alles aan aan Alexander, Craterus houdt stug vast aan de Macedonische tradities en gewoontes. Van Hephaestion houdt Alexander het meeste, voor Craterus heeft hij het meeste respect. En van Hephaestion zegt Alexander dat hij *phil-alexandros* is, een *philos*, vriend en steun van *Alexander*, maar Craterus noemt hij *philo-basileus*, een *philos*, vriend en steun van de *Koning*.²²

In de context van deze bundel verklaart het onderscheid tussen monarchisme en orangisme als gezegd de ambivalente houding in de transatlantische delen van het Koninkrijk. Ook zou het worden ingezet om het 'democratische geweten te sussen'. Het hoort thuis in dezelfde retorica die Nederland als in feite een republiek beschouwt.²³ Het onderscheid zou berusten op een al dan niet impliciete erkenning van een zekere principiële spanning tussen een representatieve democratie met gelijkheidsideaal en een erfelijk ambt, en lijkt in de pragmatiek van de oplossing op typisch Nederlandse oplossingen op andere terreinen waar iets 'niet zou moeten mogen', terwijl het in de praktijk goed blijkt te werken en wij er zelfs aan gehecht zijn. De redenering volgt dan het principe van de 'path-dependency'²⁴: ten gevolge van onze historische ontwikkeling hebben we bepaalde instituties nu eenmaal en het is zaak ze zo goed mogelijk te laten functioneren.²⁵ Het onderscheid fungeert als een rationalisatie van een niet rationeel element in ons staatsbestel, waarbij meteen aan-

20. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de besloten gesprekken met de Colleges van Gedeputeerden van Provinciale Staten, die een prominent onderdeel vormen op de agenda van alle provinciebezoeken ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum, maar die de publieke waarneming integraal ontgaan.

21. De focus op persoon i.p.v. op functie speelt niet alleen in Nederland een rol, vgl. e.g. Birnbaum 1955, 15 'the response [v.h. Britse publiek op de Kroningsdienst] focussed, by general agreement, on the personality of the Sovereign'.

22. Plutarchus, *Leven van Alexander* 47, cf. Kantorowicz 1957, 498.

23. Shils meende deze argumentatieve 'move' in 1953 ook in Engeland aan te treffen: cf. Shils 1953, 63 'Some political scientists ... tend to speak as if Britain is now an odd kind of republic, which happens to have as its chief functionary a Queen instead of a President'. Zie over dit argument bijv. Couwenberg 1998.

24. Cf. Charles Tilly 1990. Ik dank Wim Blockmans voor deze verwijzing.

25. Merk op dat dit nadrukkelijk de mogelijkheid openlaat om aanpassingen te doen in de staatsrechtelijke bevoegdheden van de Koning.

getekend moet worden dat de term 'niet rationeel' ook kan misleiden. Het koningschap 'werkt' niet langs argumentatieve maar langs affectieve weg – Dorien Pessers legde hier terecht nadruk op –, en in recente theorieën over de emoties zijn ook emoties wel degelijk oordelen, m.a.w. het zijn cognitieve processen. En die oordelen kunnen goed of fout zijn en je kunt erover debatteren.²⁶

Een verward debat

Maar als gezegd monarchie en Oranjes worden niet alleen onderscheiden, ze worden ook door elkaar gehaald. Dit verklaart de onmogelijkheid tot dusverre om een genuanceerd maatschappelijk debat op gang te brengen over de monarchie, d.w.z. de staatsvorm, zoals Thom de Graaf in 2000 tot zijn schade ondervond. Zijn voorstel was om enige in zijn ogen staatsrechtelijk problematische aspecten van het koningschap aan te passen of daarover althans van gedachten te wisselen; van de afschaffing van de monarchie was geen sprake. Toch kopte *de Telegraaf* in de dagen erna met frases als: 'Woede om aanval op koningshuis'²⁷, en 'Bevolking achter Koningin'²⁸, de laatste kop bij een artikel waarin ook gemeld wordt dat de helft tot driekwart van onze landgenoten Beatrix 'stijlvol, charmant, vriendelijk, sympathiek en charmant' (het staat er echt twee keer) vindt. Dat mag waar en terecht zijn, het is in dit verband een irrelevant compliment. Want uiteraard had De Graaf daarover niets gezegd. Interessant genoeg blijkt uit een analyse van wat er wél aan discussie over dit onderwerp is, dat deze verwarring van ambt en persoon ook degenen die echt tégen het koningschap zijn (dus niet De Graaf) parten speelt. Het *Klein Republikeins Handboek* laat zich bijvoorbeeld maar al te gemakkelijk verleiden tot een complete sectie met irrelevante kritiek en aanvallen op de personen die het koningschap bekleden of bekleed hebben en hun familie. De auteurs verdedigen dat met een verwijzing naar de praktijk van het publieke discours, waarin vaak juist op persoonlijke *verdiensten* gewezen wordt, en nemen daarmee – retorische beginnersfout – de uitgangspunten over van hun tegenstanders. Die bepalen in dit opzicht dus de termen van het debat, en dat debat gaat zodoende op dit punt uit van de gelijkstelling van staatsvorm en persoon: een totale tegenspraak met het oorspronkelijke republikeinse uitgangspunt, die het zicht op eventuele verdiensten van hun standpunt belemmert.

Een debat over onze staatsvorm zou onafhankelijk van de uitkomst al een wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan ons gevoel van nationale identiteit – het debat is intrinsiek waardevol –, maar in feite moeten we constateren dat dat debat op dit moment failliet is. De partijen hebben het niet over hetzelfde en willen dat ook niet, ze herhalen dezelfde vermoeide argumenten en er is geen enkele progressie of gevoel van urgentie.²⁹ Met andere woorden: wat een debat zou moeten zijn is zelf tot een symbolisch ritueel verworden (niet alle rituelen zijn even waardevol). Hier ligt een paradox: als diegenen die serieus werk willen maken van aanpassingen in ons staatsbestel het debat niet beter voeren, dienen zij uiteindelijk slechts als legitiemering van de status quo onder het motto: geen politieke instelling binnen een

26. Vgl. Nussbaum 2001.

27. *De Telegraaf*, 10 april 2000.

28. *De Telegraaf*, 12 april 2000.

29. Een dergelijk gevoel van urgentie was er bijvoorbeeld wel in de 18e eeuw bij De Beaufort, die in het Stadhouderschap een eerste stap op weg naar de door hem verfoeide monarchie zag. Velema 2002, 23f.

democratie zonder tegenstemmen, hoe ritueel ook. Ze kunnen immers vrijuit spreken, maar verkiezen dat zonder politieke en principiële ernst te doen. Maar als de voorstanders van een onveranderde monarchie het debat niet beter voeren, ondermijnen ze juist de legitimiteit van het koningschap binnen een levende, verantwoordelijke democratie. Want onze democratie werkt niet goed als debat in de kiem wordt gesmoord door onderwerpen taboe te verklaren en *ad hominem* te argumenteren, en de onderwerpen die die reactie oproepen worden daardoor zelf een beetje verdacht.

Een symbolische calculus

De verwarring van 'Koning' en 'Koningin', dus de personalisering van het koningschap komt voort uit de symbolische functie ervan. Toch is het mogelijk om ook binnen de symbolische dimensie een debat te voeren zonder op de persoon te spelen. Een manier om dat te doen zou zijn door een 'symbolische calculus' op te stellen, waarin de positieve symbolische kracht van het koningschap afgezet wordt tegen de symbolische zwakte ervan. Een symbolisch voordeel is bijvoorbeeld dat ons koningschap inmiddels een traditie met een zekere leeftijd is, en dat er symbolisch gesproken iets te zeggen valt voor het zo mogelijk in ere houden van instituties die horen bij onze historische wordingsgeschiedenis (hoe recent de traditie *de facto* ook is), zo lang en in zoverre die de effectiviteit van onze democratie niet in de weg staat. Uit de formulering blijkt al dat deze evaluatie van onze 'path-dependency' ook anders uit kan vallen. Aan de positieve kant zou kunnen tellen dat er vele goede persoonlijke betrekkingen zijn tussen ons koningshuis en andere staatshoofden. De symbolische kracht van ons koningschap blijkt dan bijvoorbeeld bij staatsbezoeken. Wellicht is het vermoeden gerechtigd dat een president van een klein land als Nederland niet dezelfde symbolische impact zou hebben als een koninklijk bezoek. De manier waarop wij gezamenlijk gestalte geven aan de monarchie, als een maatschappelijke coproductie, 'werkt' op dit moment: de symbolen worden gelezen als een bevestiging van de 'kracht van het centrum' en van traditie en continuïteit. De kennelijke intentie tot inclusiviteit in een multiculturele samenleving wordt feilloos opgepikt in de berichtgeving. Een ander voordeel is dat het overgeërfde koningschap garandeert dat met een zekere regelmaat vrouwen de hoogste functie zullen bekleden, wat bij een presidentschap aanzienlijk minder waarschijnlijk is. Het symbolische nadeel dat daar onmiddellijk tegenover staat is dat het geen functie is waarnaar vrouwen (of mannen) aspiraties kunnen koesteren, en dat in die zin de Koningin slechts zeer indirect een rolmodel kan zijn. En de enige route die open staat voor meisjes die 'altijd al een prinsesje hebben willen zijn' is het huwen van een prins, niet echt de soort emancipatoire gedachte waarmee we onze dochters willen opvoeden.

Van verschillende kanten wordt als symbolisch voordeel de gedachte naar voren gebracht dat wij een onvolwassen democratie hebben en dat wij in zekere zin 'kinderen' zijn die een vader- of moederfiguur nodig zouden hebben. Zo'n figuur is de Koning of Koningin.³⁰ Nu zouden wij die veronderstelling eenvoudigweg van de

30. Deze gedachte bijvoorbeeld in het artikel van Charel Krol-Dobrov, 'Oranjes weghonen is puberaal', Trouw, 31 mei 2001, waarin stelselmatig de metafoor van de ouder en het puberale kind wordt toegepast. Hetzelfde argument wordt trouwens ook in tegenovergestelde zin gebruikt: een 'volwassen' democratie kan zonder koning, bijv. De Graaf 2000 ('een volwassen democratie heeft dat niet nodig'); Van den Wijngaert 2001, 178 (over België).

hand kunnen wijzen, of zelfs haar omarmen zonder tot de conclusie te komen dat een Koning als substituut-ouder kan of moet optreden. Martha Nussbaum erkent bijvoorbeeld ruiterlijk de menselijke zwakte en neemt die tot uitgangspunt voor haar filosofie (zij gaat trouwens niet zover dat ze die integraal projecteert op een institutie als de democratie). Zij wijst er terecht op dat er dromen en psychologische verlangens zijn, mythes misschien ook, die weliswaar niet helemaal uit de maatschappij verbannen zouden moeten worden, maar die we toch in elk geval niet in onze constitutie zouden moeten binnenschrijven. Het verlangen naar de alwetende en beschermende ouderfiguur is er daar een van.³¹ Zij wijst ook op het (symbolische belang) van instituties op de ontwikkeling van kinderen³², – en daarin schuilt, zelfs als we het ouder-kind beeld even overnemen, de negatieve post in de symbolische boekhouding. Want het signaal dat wordt afgegeven door in de Grondwet op te nemen dat wij allemaal gelijk zijn, behalve in één opzicht, waarin erfelijkheid opeens bepalend is, is een ondermijnend gegeven. Let wel, dat is niet hetzelfde als te beweren dat het koningschap ondemocratisch is. Democratie en monarchie laten zich als praktische verschijnselen nog redelijk dicht naar elkaar toepraten.³³ Maar monarchie en het gelijkheidsbeginsel dat als grondprincipe nog aan de democratie vooraf gaat, zijn moeilijker te rijmen, zelfs als het debat helemaal binnen de symbolische dimensie gevoerd wordt. Een dergelijke symbolische calculus kan tot verder- of minder verstrekkende conclusies leiden: een heroverweging van de wettige macht en bevoegdheden van de Koning is er daar één van. Maar het debat zelf hoort bij de 'performance' van de democratie, en ook van onze constitutionele monarchie. Het hoort afstand te houden van de persoon van de Koning.

De noodzaak van een beter debat

De teneur van dit moment lijkt te zijn 'if it ain't broken, don't fix it'. Toch zou het zinnig zijn juist op een moment dat de *Koningin* op een grote steun mag rekenen een debat over de toekomstige invulling van het *koningschap* te voeren. Daar is ook nog een heel praktische reden voor: de voorwaarden voor de succesvolle vervulling van de symboolrol zijn immers, blijkens de in deze bundel gepresenteerde analyses (Te

31. Nussbaum 2004, 17 (uitgaand van een uitspraak van een patient van Donald Winnicott 'The alarming thing about equality is that we are then both children, and the question is, where is father?': zij erkent dat een maatschappij misschien niet zonder bepaalde mythen kan, maar voegt toe: 'What I am calling for is a society where such self-deceptive fictions do not rule in law and in which – at least in crafting the institutions that shape our common life together – we admit that we are all children and that in many ways we don't control the world'. M.a.w. zij heeft geen probleem met de notie van onvolwassenheid en gebrek aan controle. Cf. over symbolische boodschap die door wetgeving wordt uitgedragen ook bijv. 2004, 232, 238.

32. Nussbaum 2004, 225.

33. Ik sluit mij aan bij een mondelinge bijdrage aan de discussie van Te Velde. Er hoeft geen sprake te zijn van een principiële conflict tussen monarchie en democratie. Het is niet gemakkelijk te ontkennen dat Nederland een functionerende democratie is met scheiding van machten, representatieve volksvertegenwoordiging en volkssoevereiniteit (al staat die niet in de Grondwet). Er zijn ook andere elementen in ons huidige staatsbestel die in een andere vorm van democratie (maar nog steeds een democratie) anders geregeld zouden zijn: we hebben geen gekozen burgemeester of minister-president, mede daardoor een relatief zwakke positie van de minister-president, en het ontbreekt aan referenda. Als in al die opzichten in een meer directe dan representatieve democratie anders voorzien was, zou de monarchie een sterker afwijkend element zijn.

Velde), voor een belangrijk deel geschapen door het omslagpunt 1945. Maar we moeten ons realiseren dat de gevoelswaarde van dat jaartal en de periode ervoor juist op dit moment aan grote veranderingen onderhevig is. Voor wat betreft de Tweede Wereldoorlog zitten we op de overgang van communicatieve naar culturele herinnering, d.w.z. van een fase waarin ooggetuigen mondeling verslag kunnen doen van hun persoonlijke ervaringen naar een fase waarin een gestolde versie van de gebeurtenissen in het culturele geheugen wordt opgenomen en via het onderwijs wordt doorgegeven.³⁴ Leider van het verzet in de Tweede Wereldoorlog – zegt dat onze 18-jarigen van over 10 jaar (die zijn nu acht jaar oud) iets anders dan Vader des Vaderlands in de 80-jarige oorlog? De implicatie is dat het koningschap, zelfs als de vorm dezelfde blijft, van betekenis zal gaan veranderen.³⁵ *Gouverner c'est prévoir*: het is nu geboden op een dergelijke ontwikkeling te anticiperen en het debat niet in pre-Fortuynse 'knee-jerk' reflexen uit de weg te gaan of te blokkeren, maar te erkennen dat de discussie zélf een manier is om onze identiteit en onze maatschappij gestalte te geven. Identiteit vormen wij samen in het onderlinge debat, performatief dus, net zoals de rituele symboliek van het koningschap een maatschappelijke co-productie is. In zo'n discussie is het mogelijk dat niet het koningschap zichzelf opnieuw uitvindt (zoals Ido de Haan het uitdrukte), maar dat het maatschappelijk debat een vernieuwd koningschap voortbrengt, of een vernieuwde manier van kijken naar het koningschap – dat kan trouwens hetzelfde zijn. En die optimistische mogelijkheid is wellicht een waardige afsluiting van deze bundel.

Primaire bronnen

Koninginnedagen 2003-2005

Programma van de Gemeente Olst-Wijhe, koninginnedag 2003.

Een dag om nooit te vergeten. Oranje Boven. Wijhe 2003. Koninginnedag aan de IJssel.

Programma van de Gemeente Deventer, koninginnedag 2003.

Programma van de Gemeente Warffum, koninginnedag 2004 (http://www.warffum.com/start_oranje.htm).

Programma van de Gemeente Groningen, koninginnedag 2004.

Programma koninginnedag 2005: Ridderveld en Malieveld: zie <http://www.nos.nl/nosjournaal/dossiers/25jaarbeatrix/koninginnedag/ridderzaal.html>.

Programma koninginnedag 2005 Scheveningen: <http://www.koninginnenach.nl/2005/indexDag.htm>.

Provinciebezoeken t.g.v. zilveren regeringsjubileum

<http://www.25jaarkoninginbeatrix.nl/index.cfm?vid=12B7C803-E0C4-D510-00560E459C590AF1>

Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Groningen. 12 mei 2005.

Programma Jubileumbezoek Hare Majesteit de Koningin. Provincie Utrecht. 20 mei 2005.

Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Limburg. dinsdag 24 mei 2005 (programmaboekje en draaiboek).

Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Gelderland. 3 juni 2005 (persbericht 2005-417, Arnhem 26 mei 2005 plus concept programma).

Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Zeeland. 10 juni 2005 (draaiboek, versie 02-06-2005/jhg).

Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Overijssel. 21 juni 2005 (draaiboek).

34. Cf. Assmann 1992.

35. Cf. Cannadine 1983, 150f.

- Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan de Antillen. 29 juli 2005.
- Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Friesland. 4 augustus 2005.
- Programma Provinciebezoek Flevoland door Hare Majesteit de Koningin. Dinsdag 27 september 2005.
- Programma Jubileumbezoek Hare Majesteit de Koningin Provincie Drenthe. Jeugd en jongeren. Assen en Veenhuizen. Zaterdag 8 oktober 2005.
- Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Noord-Brabant. 18 oktober 2005.
- Programma van het bezoek van Hare Majesteit de Koningin aan Noord-Holland. 4 november 2005.
- Programma Jubileumbezoek van Hare Majesteit de Koningin aan de provincie Zuid-Holland op vrijdag 11 november 2005. Versie: 19 oktober 2005.

Bibliografie

- Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung, und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München 1992.
- Bartsch, Shadi, *Actors in the Audience. Theatricality and Doublespeak from Nero to Hadrian*. Cambridge (Mass.) 1994.
- Bergh, Hans van den, *Klein republikeins handboek. Honderd misverstanden over de monarchie*. Amsterdam: Boom 2002.
- Birnbaum, N., 'Monarchs and Sociologists: A Reply to Professor Shils and Mr Young', *The Sociological Review* 3 (1955), 5-23.
- Cannadine, David, 'The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the "Invention of Tradition", c.1820-1977', in: Eric Hobsbawm & Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge Univ. Pr. 1983, 101-164.
- Couwenberg, S.W., 'Einde van de Monarchie', in: *Liberaal Reveil* 39 (1998), 182-191.
- Dupont, F., *L'acteur-roi*. Paris 1985.
- Feldherr, Andrew, *Spectacle and Society in Livy's History*. Berkeley-Los Angeles-London: Univ. of California Pr. 1998.
- Geertz, Clifford, 'Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power', in: Joseph Ben-David & Terry Nichols Clark, *Culture and Its Creators. Essays in honor of Edward Shils*. Chicago and London: The Univ. of Chicago Press 1977, 150-171.
- Graaf, Thom de, 'De moderne koning is geen louter ceremoniële figuur', *NRC Handelsblad*, 10 april 2000.
- Kantorowicz, Ernst H., *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton: Princeton Univ. Press 1957.
- Nussbaum, Martha, *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge Univ. Press 2001.
- Nussbaum, Martha, *Hiding from Humanity. Disgust, Shame, and the Law*. Princeton: Princeton Univ. Press 2004.
- Shils, Edward & Michael Young, 'The Meaning of the Coronation', *The Sociological Review* 1 (1953), 63-81.
- Tilly, Charles, *Coercion and Capital. State Formation in Europe 990-1990*. London: Blackwell 1990.
- Velema, Wyger R.E., "'That a Republic is Better than a Monarchy': Anti-monarchism in Early Modern Dutch Political Thought", in: Martin van Gelderen & Quentin Skinner, *Republicanism. A Shared European Heritage*. Vol. I. Cambridge: Cambridge Univ. Pr. 2002, 9-25.
- Wijngaert, Mark van den, 'De toekomst van de monarchie – de monarchie van de toekomst', *Ons Erfdeel* 44 (2001), 173-178.